

א"כ, שאף כאן שבט הבקורת מופנה כלפי המנהג הארץ-ישראלי שניסו גאוני בבל לשרש, כאמור לעיל.

מילת תינוק על עפר או על מים

והדברים בהירים וגלויים כאשר אנו קוראים את דבריו של פירקוי בן באבוי, תלמידו של רב יהודאי גאון (שהיה גאון בסורא בין השנים 760—764). שהרי הוא מבקש מבני ארץ ישראל לעזוב את מנהגם, מנהג-שמד, ולאחוז במנהג בבל, גם בדברים שאין בהם איסור והיתר כלל, אלא רק מנהג בלבד, כגון החלוף בין בני א"י ובני בבל, שבני א"י מולין על עפר ובני בבל על

כתוב: וכשמקבצים הציצית בשעת ק"ש ומעבירין על גבי עיניהם, אע"פ שגראים הדברים שמשום חבובי מצוה, מכל מקום לא נתחייבו ישראל בזה, שאם כן היו ממשמשים בתפילין בשעה שקורא "וקשרתם", אלא מנהג עלמא הוא, ואין בזה איסור והיתר. לשיטת הגר"א ראה במעשה רב סי' לט "אוחז שתי ציציותיו שלפניו ואינו מנשק כלל", ובהערות על מעשה רב (ח"א עמ' עח). וראה בסידור יסודי ישורון ח"א, עמ' 237. ובשו"ת הריב"ש סי' תפו (מובא בב"י שם) כתב: ... ואתה שנהגת להסתכל בה בשעת ק"ש ... אל תניח מנהגך, כי מנהג יפה הוא וחבובי מצוה הוא, וכן נוהג מור' החסיד הר"ר פרץ הכהן ז"ל ... לכן אחוז במנהגך ... וכו'. על "חיבוב מצוה" בכלל, ראה צימלס שם עמ' 259 ואילך.

ראה בהערת אלבק באשכול שם עמ' 16 אות ט, שכתב: ... ולהמעין שם בשום לב מתבאר דעת הגאונים לאסור לאחוז את הציצית בשעת ק"ש, כמו שאסור לדעתם לאחוז בתפילין בשעת קריאת פסוק וקשרתם וכו', ולשונם שם מוכיח שכוונתם בזה להוציא מדעתם ודרכם של כתות הקראים שפרצו בימיהם בארצות המזרח ... וכו'. ואמנם אין נראית הצעתו זו שדברי הגאון מופנים כלפי הקראים, שהרי הקראים לא נהגו בראשיתם ללבוש טלית, אלא לכל היותר לתלות אחת במקום הנראה לעין. כמ"כ לא נהגו לקרא קריאת שמע בחלק מתפלתם עד לתקופה מאוחרת לזו של הגאונים. והראשון המזכיר את השמע וכולל בו פרשת ציצית הוא בשייצי, באדרת אליהו 104א (אודסה 1870) והוא בן המאה ה"ז. ראה על כך בספרו של P. Selvin Goldberg, Karaite Liturgy and its Relation to Synagogue worship, מנצ'סטר 1957, עמ' 49—50. אמנם אין הדבר ברור כל עיקר. ראה מה שהביא נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות ח"א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 101—104, על ציציותיהם של הקראים, ושם עמ' 102 הביא את ספר אפריון עשה לו, מהדורת נויבויר, לייפציג 1866, עמ' יט: אמנם עתה בהיותנו בגלות מפורזים בכל פיאה תקנו חכמים ועשו גדר שלא תתבטל המצוה לגמרי ללבוש ארבע כנפות או טלית עשוי בציצית בשעת התפילה. (הערתו של ידידי פרופ' ש"ז ליימן). ובקרים של המאה הי"ט נהגו הקראים להתעטף בטלית ובציצית בשעת התפילה. ראה ר"א דיינארד, משא קרים, וורשא תרל"ח, עמ' 86, שמציין שגם הטילו תכלת בציציותיהם.

המים²⁷. על חילוק זה, שאינו אלא קל-ערך ואין לו כל מקור בשני התלמודים, כותב ר' יהודאי גאון בתשובה²⁸: וששאלתם למול תינוק על החול ועל המים, ולהביא תינוק לבית הכנסת, אין בכך כלום, ואין אסור בין זה לזה, שנצוה לכם לשנות מנהגכם וגו'. ואולם תלמידו הקנאי, פירקוי בן באבוי, מצא במנהג הארץ ישראלי חמש עבירות חמורות(!): וכל מי שאינו עושה כן עובר חמשה עבירות: אחת משום סכנה, שאין מניחין חמין על זכר בשעה שמולין אותו, ואחת שהוא מבזה דם ברית, ואחת שהוא טוחה בכותל בשבת, והן מאבות מלאכות שחייבים עליהן סקילה...²⁹.

ואם תמהים אנו על דבריו התקיפים של בן באבוי, התמיהה מתמעטת לאור מה שגילה לנו החכם החוקר דוב רעוועל (בחורב ו, תש"ב, עמ' 9—11). הוא הוכיח שמנהג ארץ ישראל הקדום, למול על העפר, שמוזכר בפרקי דר' אליעזר פרק כט, מהדורת רד"ל סו ע"א ("מכאן אמרו חכמים: מכסין ערלת הדם בעפר הארץ... וכשבא בלעם אמר "מי מנה עפר יעקב" [במדבר כג י], ולא עוד אלא שנמשלו [ישראל] לעפר, שנאמר, "והיה זרעך כעפר הארץ" [בראשית כח יד]). והשוה תרגום ירושלמי לבמדבר כג י: כיון דחמא בלעם חייבא דבית ישראל כוון גזרין עורלותיהון וטמנין בעפרא דמדברא) מבוסס היה על הרעיון שמילה חשובה כהקרבת קרבן, ודם מילה כדם קדשים, ומלין על עפר במקום מזבח אדמה. ומצינו רעיון זה בפרקי דר' אליעזר פרק י כו ע"ב: "ויראו המלחים (צ"ל: האנשים) יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' " (יונה א טז) — וכי זבח זבחו? והלא אין מקבלין זבח מן העכו"ם? אלא זה דם ברית שהוא כדם זבח". ועוד שם פרק כט מהדורת רד"ל סה ע"א: וכשנולד יצחק בן ח' ימים הגישו למילה, שנאמר, "וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים" (בראשית כא ד), והגישו למנחה על גבי המזבח. ודברים אלו הובאו בספר תניא רבתי סו"ס צו בזה"ל: (בשם "ברייתא דר' אליעזר")... וכל מי שהוא מגיש את בנו למילה ככהן שהוא מגיש מנחה על גבי המזבח. (והשוה בשבלי הלקט ה' מילה ט,

27 ראה גנוי שעכטער ח"ב, עמ' 563—564, ודברי ההסבר של הר"ל גינצבורג שם עמ' 541—542. וראה בספר החילוקים, מהדורת מרגליות, סי' יז, עמ' 80—81, ובביאורו של המהדיר שם עמ' 125—126.

28 שערי צדק חלק ג, שער ה, מהדורת ירושלים תשכ"ו, עמ' נא סי' י—יא, ראה מרגליות שם עמ' 126.

29 גנוי שעכטער שם, מרגליות שם הערה 7. ובאשר לענין הבא לאחר מכן עמ' 564—566, על התעניות שבעשרת ימי תשובה, שמתנגד להם פירקוי בן באבוי בכל תוקף. ראה מש"כ י' גרטנר, בהדרום לו, תשל"ג, עמ' 125—162, ובסיני קג, תשמ"ט, עמ' רסא—רעב.

עמ' 377, וראה הערת הרד"ל שם אות מא). ובפרקי דר' אליעזר שם (סה ע"א) נאמר: וביום שיצאו ישראל ממצרים נימולו כולם... והיו לוקחים דם מילה ודם פסח והיו נותנים על משקוף בתיהם. וכשעבר הקב"ה לנגוף את מצרים וראה דם הברית ודם הפסח נתמלא רחמים על ישראל, שנאמר, "ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך, ואומר לך בדמיך חיי ואומר לך בדמיך חיי" (יחזקאל טז ו). ואותו רעיון מתבטא שם (סב ע"א) בצורה קצת אחרת: ובאותו מקום שנימול (אברהם) ונשאר דמו, שם נבנה המזבח, לכך נאמר, "ואת כל דמו ישפך אל יסוד המזבח" (ויקרא ד ל, לד). זריקת דם מילה על משקוף הבית נזכר גם בתרגום יונתן לשמות יב יג: ויהי דם נכסת פסחא וגזרת-מהילתא מערב לכוון למעבד מניה אות על בתיא דאתון שרין תמן, ואחמי ית זכות דמא ואחוס עליכון.

רעיון זה קיבלו ענן מייסד כת הקראים, וקבע כי מילת קטן דינה כקרבן בהמה קטנה ומילת גדול כקרבן בהמה גדולה, וצריך להפריש שני ימים כמו בקרבן תמיד (ראה מוהרי"ן אפשטיין, תרביץ ז, תרצ"ו, עמ' 285—286) והכלי שמלין בו הוא כמו כלי שרת במקדש ונעשה רק ע"י ישראל (ספר המצות לענן, הוצאת הרכבי, פטרסבורג 1903, עמ' 75—76, 78, 83), וצריך למלחה במלח ולבוללה בשמן כקרבן וכמנחה (שם, עמ' 84). ומה שכתב בן באבוי "שטוחה בכותל" כפי הנראה כוונתו לזריקת דם המילה גם על המזוזה. מנהג א"י זה מושפע אולי מתורת הקראים הרואה את המילה כמעין קרבן (פסח), והגם שמקורה של שיטה זו בתורתה של א"י הקדומה, הביאה שיטה זו אצל הקראים לתוצאות זרות. גאוני בבל שחששו כי שיטה קראית זו השפיעה על מנהגי בני ארץ ישראל, בקשו לבטל כליל את מנהג המילה על העפר, וכן זריקת דם המילה, כדי להרחיקם מנטיה כל שהיא אחרי הקראים. (ואמנם עיין בספר המצות לענן, הרכבי עמ' 85: וכאשר אנו מולים אותו רוחצים אנחנו את הדם במים... וכו'. ואולם כאן מדובר ברחיצת האבר).

ובכל זאת, למרות דברי הגאונים, יפה כוח המסורת הארץ-ישראלית מהוראותיו של פרקוי בן באבוי הבבלי. וכבר תמה על כך המהרש"ל בים של שלמה ליבמות פ"ח סוף סי' ז בכתבו: ותימה אחר דאנו נגררים אחרי בני בבל בכל המנהגים, בין לקולא בין לחומרא, למה לא נעשה כמותם? אבל קשה לסתור המנהג שנעשו בחול... וכו'. ומנהג זה של כסוי בחול נתקבל בכמה ארצות (אור זרוע ח"ב, ה' מילה קה, מחזור ויטרי עמ' 626, אבודרהם ה' ברכת מילה וכו'). ויש אשר ניסו למצוא דרך של פשרה בין שתי הדיעות (ראה לעיל בפרק על הפשרה) באומרים: ועתה לוקחים חול

לקיים דברי שניהם, שהחול נקרא עפר ומים... (ספר יראים, ווילנא 1892, סי' תב, רכב ע"א, הגהות מיימוניות סוף ה' מילה, פסקי ריקאנטי סי' תקצט). גדולה מזו מצאנו בסמ"ק מצורף מצוה קנה, מהדורת רי"י הר"שונים—רוזנברג, ח"ב. ירושלים תשל"ז, עמ' מו, שכתב:

אמרינן בפרקי דרבי אליעזר (פרק תשע ועשרים) מי מנה עפר יעקב, ראה כל המדבר שהיה מלא ערלותיהן של ישראל, ולכך נהגו העולם לתת המילה בחול. ועוד משום דפליגי בני מזרח ובני מערב, בני מזרח אומרים בעפר ובני מערב אומרים במים. לכך נהגו העולם ליתנה ברקק לקיים דברי שניהם... וכו'.

בעלי הסוד מצאו גם רמזים לכך בדרך הגימטריה (ראה להלן בפרק על ה"נומרוולוגיה"), וכך כתב בעל הטורים לבמדבר כג י: עפר בגי' ערלה בחול. למה? שנותנים הערלה בחול²⁹*. ואכן כך נפסק בשו"ע יו"ד רסה י: ונותנים הערלה בחול ועפר... (ועיין בספר החילוקים, מהדורת מרגליות, עמ' 126—127).

ואגב נעיר על מה שכתב הגאון בתשובתו הנ"ל, וז"ל: ... אבל אנו רגילין במים שלוקין ובהן הדס ומיני בשמים שריחו נודף יפה יפה, ומוהלין את התינוק על המים שיפול דם מילה לתוך המים ורוחצין בהם כל הנערים [צ"ל: הנועדים], כלומר דם ברית שבין המקום לאברהם אבינו ע"ה וגו'³⁰.

²⁹ אצל יהודי סלוניקי נהגו למול על קופסה המכילה עפר. ראה מ' מלכו, עדות ב/א—ב, תש"ז, עמ' 261.

במהלך הדורות ניתנו טעמים שונים למנהג זה. ראה לדוגמה דברי הלבוש ליו"ד רס"ה י: נוהגין לתת הערלה בחול ועפר לסימן, דכתי' "ושמתי את זרעך בחול הים" (בראשית לב יג), ועפר דכתיב "ושמתי את זרעך כעפר הארץ" (שם יג טז), ואני שמעתי טעם משום דכתיב "אם רעב שונאך האכילהו לחם" (משלי כה כא), וכתיב בנחש: "ונחש עפר לחמו" (ישעיה סה כה), וחול גם כן עפר הוא. וכבר ידעת בסוד הקבלה שהערלה הוא מכת הנחש. לכך מניחין אותה בעפר לתת לה לחמה ולסתום פיה מלקטרג ע"ד סוד העזאזל, והבן, וראה עוד בעוללות אפרים, לר' אפרים לונטשיץ, אמשטודאם ת"ע, צב ע"א (ח"ג מאמר תל"ט), בטעם ההנחה בעפר: כי כפי הטבע הבריאה ישוב כל מורכב איש אל אחזתו, כי החומר בא מן העפר ושמה ישוב, כי כך גזרה חכמתו יתברך שישוב כל מורכב לשורשו. וא"כ להנחה זו ברית כרותה לכל הגופות שישובו להיות עפר. וא"כ אין ח"ו יתרון לגוף הצדיק על גוף הרשע... וכו'.

³⁰ וכן הוא בהמנהיג ה' מילה סי' קכג, מהדורת רפאל, עמ' תקפ—תקפא, והשוה בעיטור ה' מילה וכו'. ראה הציונים שציין רפאל, עמ' תקפ לשורה 42, וראה עוד באוצר הגאונים לשבת, חלק התשובות סי' שפג, עמ' 123—124. ושרידים ממנהג זה נשרדו בקהילות שונות. ראה לדוגמה בספר נוהג בחכמה, לר' יוסף

ובכללי המילה לר' יעקב הגוזר, מהדורת ר"י גלאסבערג, קראקא תרנ"ב, עמ' 18—19, נאמר: במעשי הגאונים מצאתי הקדמונים היו זורקין הערלה והדם בכלי שיש בו מים ובשמים, והציבור שהיו יוצאין מבית הכנסת היו נוטלין ידיהם ופניהם כדי לחבב המצות.

הרחיצה ביין של הבדלה

והנה, דומה הוא מאד מנהג זה למה שראינו לעיל באותה תשובה "שהשיבו אנשי ארץ ישראל לאנשי בבל", שבין המנהגים הזוכים להגנתם של בני ארץ ישראל בפני ביקורת של "ניחוש" הוא: ... ומטילין מים בכוס של הבדלה ורוחצים פנינו. ותשובתם היתה: ועל שאנו מטילין מים בכוס של הבדלה אחר שתייתן ורוחצים פנינו ממה שנשתייר כדי לחבב את המצות, ואמרו חכמים שירי מצוה מעכבין את הפורענות ... וכו'.³¹ הרינו רואים כי מה שנחשב ע"י גאוני בבל כחיוב מצוה במנהגי מילה שלהם, נחשב אצלם

בן נאיים, מהדורת הרב משה עמאר, ישראל תשמ"ז, ערך "מילה" סי' יא, טז, קית, עמ' קטז—קית.

31 מנהג זה מוזכר בפרקי דר' אליעזר פרק כ, מהדורת רד"ל מז ע"א: ר' אליעזר אומר: לאחר ששותה אדם כוס של הבדלה מצוה להטיל מעט מים בכוס של הבדלה ושותה כדי לחבב את המצות, ומה שישאר בכוס מן המים מעבירו על גבי עיניו. למה? משום שאמרו חכמים: שירי מצות מעכבין את הפורענות, עכ"ל. וראה הערת הרד"ל שם אות כה, שכלשון זה הביא המרדכי ריש יומא בשם תשובת הגאונים, ואילו בטור סי' רצט הובא בשם רב עמרם, והוא מדברי ספר הפרדס וליקוטי הפרדס, אלא ששם זה בהיפוך הטעמים, ששתיית המים הוא משום שיירי מצוה, וההעברה ע"ג העינים הוא משום חיבוב המצוה. ראה דיונו שם. וראה עוד שם בהערה [ד]. כידוע הפרקי דר' אליעזר משקף את המנהג הארץ-ישראלי מתקופת הגאונים המוקדמת. על "שיירי מצוה", ראה סוכה לח ע"א, וראה באנציקלופדיה תלמודית, ח"ח, פ. על חיבוב המצות ראה לעיל סוף הערה 22. שוב עסק בענין זה פרופ' י' תא-שמע, במאמרו בעלי ספר ג, תשל"ז, עמ' 52—53, כי מצא מנהג זה בספר עלילות דברים, וז"ל שם: גם אלה ביין שגו, על הארץ ישפכנו כמים, להבדיל בין קודש לחול, ומבדילים בחנון הדעת, ברחוק כל אחד מן היין אשר יתן בכוס עינו, וישאלו אנשי המקום אשר יבחר השם בו על הדבר הזה לאמר, מה העבודה הזאת לכם, הלא ידעתם כי נחש ינחש איש אשר יעשה כמוהו, ויענו ויאמרו כי המעשים היו ניחושי מצוה, ולא אמרו היכן ציונו ה', וה' אמר לא תנחשו ... גם אמרו כי טוב יהיה לעיניים שעלו מן הרחצה, ויעידו להם התלמוד ואמרו שיירי מצוה מעכבין מן הפורענות ... וכו'. ספר עלילות דברים הוא מן האמצע המאה החמש עשרה, ומבקר הוא קשות מנהגי אשכנז ונוסחי התפילה של יהדות אשכנז. ראה דבריו של תא-שמע שם, עמ' 44—53. וראה עוד מש"כ ר' בונפיל, אשל באר-שבע ב, תש"מ, עמ' 245—254.

כקרב לניחוש במנהגי הבדלה של בני ארץ ישראל (וראה לעיל הערה 16).
ובכן, מן המובא לעיל מתגלה לנו הרקע לקביעות החלטיות אלה של
"מנהג טעות" "יהירות" וכו', והוא המחלוקת הבינ־כיתתית³² או הבין־
קהילתית³³. לפעמים נאמרו הדברים בגלוי ובהדיא, ולפעמים מבצבץ הענין
מבין השורות. הללו אומרים "אין לך כסילות גדולה מזו", והללו אומרים
כי יש בו משום "חיבוב מצוה".

המחלוקת בין חסידי אשכנז וחכמי צרפת בענין שיטת קביעת נוסחאות
התפילה

וכבר ראינו מעין זה במחלוקת הגדולה בין חכמי אשכנז, ההולכים בשיטתו
של ר' יהודה החסיד בנוסחי התפילה, לבין חכמי הצרפתים אשר לא קיבלו
דרך זו (ראה במנהגי ישראל ח"א, פרק טו, עמ' קכא—קכד), וכך למשל
מצינו לו לר' שמואל (בר' קלונימוס) החסיד, אביו של ר' יהודה החסיד
שמטיח דברים חריפים נגד הצרפתים, וז"ל³⁴:

"צור ישראל" — י"ד תיבות תמצא בברכה זו, כנגד י"ד בניסן
שנגאלו ישראל ממצרים. גם בזה שגו צרפתים הרבה מאד, ששמעתי
שמוסיפים ב"צור ישראל" ואומרים "גואלנו ה' צבאות שמו קדוש
ישראל", וסמך שלהם על מה שנמצא כתוב שר' מאיר [בר' יצחק]
שליח ציבור זצ"ל היה אומר. וטעות הוא בידם, כי חלילה שעלה
על ליבו של אותו צדיק מעולם לאמרו, כי בקי היה ר' מאיר שליח
ציבור זצ"ל בסודות ובמדרשים וטעמים. שהרי ב"צור ישראל" י"ד
תיבות וששים אותיות כנגד ששים ריבוא שנגאלו ממצרים בי"ד
בניסן, וכן תמצא י"ד אזכרות ב"ויושע", וכן י"ד אזכרות ב"אנכי",
לומר שלא נגאלו ממצרים אלא שיאמרו שירה בי"ד אזכרות ויקבלו
את התורה בעשרת הדברות שיש בה י"ד אזכרות וכל תרי"ג מצוות
כלולים בעשרת הדברות... והמוסיף "גואלנו ה' צבאות" אינו אלא
מועה... וכו'.

32 גם הקראים מצדם קוראים לשיטות רבניות "שטות". ראה בגנזי שעכטער ח"ב,
עמ' 462.

33 באופן כללי ראה מאמרו של הרי"ל הכהן פישמן (= מימון), "המנהג' בספרות
הגאונים", בספר היובל... לר' ב"מ לוין, ירושלים ת"ש, עמ' קלב—קנט,
ובספרו של מ' חבצלת, הרמב"ם והגאונים, ירושלים—ניו־יורק תשכ"ו, פרק ז,
"יחס הגאונים והרמב"ם לנוהג בימיהם", עמ' 144—197.

34 ע"פ כ"י קויפמן 399, לג ע"ב—לד ע"א. הובא ע"י א"א אורבך, בספר ערוגת
הבושם, ח"ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 84—86.